Slobodan Stojanović
Trgovačka škola, Niš

NASTANAK, ŠIRENJE I PRIHVATANJE ISIHAZMA U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI

Isihazam je mistički pokret koji je definitivno oblikovao pravoslavno hrišćanstvo u razdoblju neposredno pred uništenje vizantijske i srpske srednjovekovne države. S obzirom da je hrišćanstvo u narodima tzv. Vizantijskog komonvelta "zaleđeno" upravo u tom isihastiškom obliku otvara se mogućnost za pretpostavku da je pravoslavlje u svom mističkom vidu bitno uticalo na formiranje kako mentaliteta duhovne elite tako i duše pravoslavnih naroda. U Srbiji se ostvarivanje civilizacijskog i kulturnog razvoja u mnogome preklapa sa recepcijom isihazma. Duboki duhovni uticaj, bolno urezan u pamćenje nizom nacionalnih katastrofa, verovatno je čak i u epohi moderne nastavio da podzemno oblikuje karakter srpskog naroda. Proveravanje navedebnih pretpostavki opravdava i zahteva istraživanje nastanka, širenja i prihvatanja isihazma u Srbiji srednjeg veka. Isihazam predstavlja duhovnu tradiciju bogotražilaštva pravoslavnog monaštva. On je neizostavni vid istočno-hrišćanske vere, u njenom bitnom usmerenju na misiju spasenja čoveka (i ogrehovljene prirode) kroz podvig "oboženja". Naime, osim svetotajinskog, liturgijsko-evharistijskog oboženja za sveukupnu zajednicu Crkve, ustanovljeni su i ekskluzivni, elitni, mistički putevi dosezanja neposrednog ličnog (monaškog) iskustva sjedinjavanja s Bogom. Isihazam je oblik pravoslavnog mističkog asketsko-molitvenog proćišćenja duha i tela radi iskustvenog doživljavanja prisustva nestvorenih božjih energija: slave, svetlosti, blagodati i ljubavi. Metodološki je korisno razlikovati isihazam u užem smislu i isihazam u širem smislu. U ranovizantijsko doba (počev od IV veka) isihazam se identifikuje sa mistikom asketskog pustinjaštva. Vizantijsko monaštvo je nastojalo da kombinuje dva načina monaškog života: anahoretski (otšelništvo u pustinji) i kinovitski (opštežiće u manastiru). Konačno se poluopštežiteljni način života pokazao kao najadekvatniji. Druga struja koja je oblikovala isihazam potiče od mističnih učenja starohrišćanske crkve, preko Dionisija Areopagita pa do Simeona Novog Bogoslova. U pozno vizantijsko doba (XIV vek), kao sinteza hiljadugodišnje tradicije pravoslavne mistike pojavljuje se jasno definisani isihazam u užem smislu. Na odlike hrišćansva u Srbiji pozni isihazam je izvršio dalekosežni uticaj. Međutim, da bi se razumeo taj uticaj neophodno je osvetliti celokupni tok recepcije isihazma.

Hrišćanstvo u celini, kao i u svom isihastičkom vidu, na teritorije koje su nastanjivali Srbi došlo je pogalvito iz Vizantije. Dodoše, u kulturnom pogledu, Srbija je sve do sredine XIV veka zadržala svoje mesto između latinskog i grčkog sveta. Ipak, kako se je centar srpske države premeštao u Rašku, a potom i dalje na jug, vizantijski uticaji su postajali sve dominantniji, da bi u drugoj polovini XIV veka u potpunosti prevladali. Vizantijska crkva i država su tesno sarađivale na zadatku širenja hegemonije svog hrišćanskog carstva. Iz tog razloga, radi razumevanja širenja hrišćanstva uz posebnu pratnju isihastiške mistike, neophodno je osvetliti preplitanje religioznih i

političkih motiva, kao i kulturnih potreba i socijalno-psiholoških očekivanja kako vizantijskog, tako i srpskog društva. Očigledno je da isihazam u Srbiji nije autohtona pojava već da je primljen kroz proces dvostruke difuzije. Preovladavala je *kontinuirana difuzija* kao proces u kome su se religiozne informacije, institucije i objekti širili iz susednih regiona. Ređi je bio slučaj *difuzionog premeštanja* kada su se religiozne pojave širile na udaljenim i razdojenim prostorima. Pri tome se kontinuirana difuzija hrišćanstva i isihazma razvijala na dva osnovna načina:

- *kroz kontagioznu difuziju* određene religiozne pojave prenosili su subjekti;
- *kroz kaskadnu difuziju* religiozne pojave prenošene su kroz hijerarhijski sistem.

Radi lakše analize razvoj oblika difuzije može se podeliti na četiri stadijuma.

1.

Prvi ili početni stadijum odgovara uslovima nastanka procesa difuzije. Tokom scvojih seoba, južnoslovenska plemena načelno su bila neosetljiva na sporadično delovanje hrišćanstva. Uslovi za nastanak procesa difuzije hrišćanstva ostvareni su tek kada sdu Srbi došli u svoju današnju postojbinu, na poziv cara Iraklija početkom VII veka. Kao politički saveznici Vizantije, formalno priznajući njen suverenitet, prihvatili su i pokrštavanje koje su izveli misionari poslati iz Rima na carev zahtev. Pravni akt pokrštavanja kod Srba i Hrvata, za razliku od ostalih južnoslovenskih plemena, bilo je moguće izvesti zato što su ova plemena imala izvesnu centralizovanu vlast ratničke aristokratije koja je bila saveznik Vizantije. Međutim, to pokrštavanje je bilo površno i privremeno budući da je predstavljalo samo deklerativnu pravnopolitičku formu prelaska sa paganskog kulta na hrišćanski kult. Zbog katastrofalnog sloma vizantijske političke moći na Balkanu dejstvo hrišćanstva je bilo kratkotrajno i spoljašnje. Do revizije tradicionalnih vrednosti i do eksponiranja novih religioznih vrednosti nije došlo već i zbog toga što su prethodne najezde avarskih i slovenskih osvajača preterano uništile kulturnu i crkvenu organizaciju na tim područjima. Ipak, valja istaći da se u to vreme varvarskoj religioznoj uobrazilji po prvi put predstavlja čudna i neobična figura monaškog podvižnika. Na sirovu i surovu varvarsku religioznu svest snažnije je delovao asketski ekstremizam nego li suptilnost isihastičkog tihovanja i vizije natprirodnog. Nakon skoro milionske monaške plime u vizantijskom carstvu, sa ikonoboračkim prevratom u VIII veku, dolazi do oseke monaškog pokreta i pogleda na svet. Uprkos negostoljubivoj prirodi srpskih planinskih teritorija nije isključeno da je poneki kaluđer izgnanik zalutao i u te krajeve. Ali bez spoljašnje crkvene podrške njegova unutrašnja vera teško da je mogla impresionirati necivilizovane varvare. S druge strane, srpska plemena bila su rascepkana na brojne sklavinije (županije) tako da nije bilo nacije ili države koja bi omogućila unosnu simbiozu sa civilizacijom Vizantije.

2.

Drugi stadijum difuzije hrišćanstva i isihazma okarakterisan je zahvatanjem početaka procesa rasprostiranja sa brzim nastajanjem novih religioznih centara koji omogućuju da se religiozne inovacije šire daleko od mesta nastanka i tako smanjuju međurejonske razlike. Ovo je faza delovanja Ćirila i Metodija i njihovih učenika, te zasnivanja manastira i pojave pustinožitelja.

Proces rasprostiranja hrišćanstva omogućen je prestankom političko-religioznih građanskog rata u Vizantiji sredinom IX veka i formiranjem snažne i stabilne ikonofilske države i crkve, sposobnih za rekonkvistu hrišćanske vaseljene. S druge strane, uspeh hrišćanskih misija omogućen je i stvcaranjem prvih slovenskih država zainteresovanih za jačanje putem ulaska u sferu vizantijske civilizacije. Oko 850. godine čuje se sa srpskog kneza Vlastimira koji je učinio veliki korak za stvaranje vlastite nacije. Pred opasnošću od moćne bugarske države Srbi su prihvatili formalno političko vazalstvo pod Vizantijom i ponovo primili božje krštenje verovatno između 867. i 874. godine. Očigledna je motivacija ratničke aristokratije (poistovećene s

narodom) da prihvati hrišćanstvo kao religiju superiorniju u brizi za zemaljske stvari, tj. za odbranu zemlje i identiteta. Međutim, usađivanje evanđeoskih načela u narod, bar u najosnovnijim odlikama, trajalo je do oko 1200. godine, stvarajući nužne hrišćanske temelje. U ovom stadijumu difuzija se širi iz tri misionarska centra: latinskog (rimskog) koji je delovao iz gradova na obali Jadranskog Primorja; vizantijskog, koji se oslanjao na dalmatinske gradove pod vizantijskom vlašću; metodijevsko-slovenskog misionarskog centra, koji se prvobitno nalazio u Moravskoj, a kasnije u Ohridu. Sa premeštanjem centra državne moći iz Zete (Duklje) u Rašku među Srbima je pobedio ohridski uticaj jer su slovenski duhovnici iz Makedonije i Bugarske po jeziku Srbima bili bliži nego latinski i vizantijski episkopi sa Primorja. Vizantija je zadobila duhovnu prevlast zahvaljujući mreži crkava i manastira koje je na ovom području ponovo uspostavila, kao i zahvaljujući poduhvatu Klimenta i Nauma u obučavanju nižeg sveštenstva za obavljanje crkvene službe na slovenskom narodnom jeziku. U ovom rasprostiranju presudnu ulogu odigrali su oni elementi vizantijske kulture koje je pobeda ikonofilstva stavila u prvi plan. Reč je, pre svega, o uticaju monaštva tako da je hrišćanstvo koje se sada širi obeleženo monaškom duhovnošću.

Dva glavna centra proisihastičkog pravoslavlja jesu kinovitski Studitski manastir u Carigradu, te mešavina kinovitskih i anahoretskih načina monaškog života na Svetoj Gori. Vremenom takođe jačaju i uticaji monaških zajednica iz Jerusalema, Palestine i Sinaja. U Carigradu se u sve znatnijem broju školuju slovenski monasi iz obrazovanih i povlašćenih slojeva. Prvi južnoslovenski kinovitski manastiri osnivaju se u Bugarskoj i Makedoniji početkom X veka i oni omogućavaju širenje hrišćanstva u unutrašnjost Balkana. Uskoro se među Južnim Slovenima javlja i prvi poznati asketa pustinjak Jovan Rilski, čiji učenici, u zabitim planinskim krajevima Rile i Rodopa, zasnivaju usamljeničke isposničke ćelije koje postaju centri hodočašća. Takođe se i u makedonskim planinama javljaju pustinožitelji Jovan Osogovski, Gavrilo Lesnovski i Prohor Pčinjski, čiji će kultovi imati veliku popularnost među Srbima kada su svoju državu proširili na te krajeve. Na eminentno srpskim prostorima nema pomena o pustinožiteljima. Međutim, vizantijska monaška duhovnost širi se preko makedonskih manastira pod okriljem ohridske arhiepiskopije, u čijoj nadležnosti je bila i episkopija u Rasu. Zapravo crkveno-adminstrativni odnosi, a time i duhovni uticaji u srpskim zemljama tog vremena bili su veoma složeni.

Srpska plemena naselila su se na graničnom prostoru na kome su se susretali kulturni i crkveno-administrativni uticaji Carigrada i Rima. Ovo crkveno i kulturno dvojstvo obeležilo je ne samo najraniju istoriju Srba, već, u slabijoj meri, dualizam je bio prisutan i pod Nemanjićima, u zrelo doba srpske državotvornosti. Osnivanjem Barske arhiepiskopije 1067. godine prevladao je uticaj Rimske crkve. Da bi pojačao nezavisnost srpske države spram vizantijskih pretenzija, Mihailo Voisavljević Zetu okreće prema Rimu, odakle zauzvrat dobija i kraljevsku titulu 1077. godine. Samostalna srpska država po prvi put dobija samostalnu crkvu. Obrazovanje samostalne crkve u srpskoj državi rušilo je dotadašnje pravo Ohridske i Dračke arhiepiskopije koje su bile pod vrhovnom vlašću Carigradske patrijaršije. Rim je načinio ovaj za njega neuobičajen ustupak da bi umanjio uticaj Carigrada, s kojim je bio u oštrom sukobu nakon rascepa iz 1054. godine. S druge strane, uspostavljen je uzorni model po kome su srpski vladari koristili svoj položaj između Istoka i Zapada, i njihov sukob interesa upotrebljavali za jačanje samostalnosti srpske države i crkve. U svakom slučaju, Zeta je dugo ostala ne samo državni nego i crkveni centar Srba, tako da je monaška duhovnost razvijana pod uticajem Rimske crkve. Uostalom, određene razlike iz tih vremena ne treba prenaglašavati jer se i za Istok i za Zapad javila potreba jačanja monaštva kao borbene duhovne elite u sukobu s glavnom opasnošću narastajućih neomanihejskih sekti. Monaštvo, kako na Istoku tako i na Zapadu, duhovno se je osnaživalo mističkom ućenjem Dionisija Aeropagite koje je bitno uticalo na crkvenu umetnost i kulturu celokupnog hrišćanskog sveta. Uostalom značajan broj italijanskih kaluđera podučavao se monaškom podvižništvu na pravoslavnoj Svetoj Gori, tako da u to vreme još uvek nije došlo do konačnog podvajanja u monaškoj duhovnosti.

3.

Treći stadijum difuzije hrišćanstva i isihazma je period skupljanja ili akumulacije, kada se javlja veliki broj svetih mesta na većoj udaljenosti od mesta nastanka. Ovaj stadijum karakteriše okretanje srpske države prema pravoslavnom hrišćanstvu, pod uticajem Svetog Save, te dobijanjem nezavisnosti pravoslavne srpske crkve, što je proces koji kulminira proglašavanjem Pećke patrijaršije. Okretanje pravoslavlju pogoduje skupljanju isihastičke duhovnosti po manastirima u Srbiji i u Hilandaru. Ovaj proces se preklapa sa premeštanjem srpskog državnog sedišta iz Zete u Rašku i sa uspostavljanjem vladavine dinastije Nemanjića. Rodonačelnik dinastije, Stefan Nemanja, zasniva 1180. godine nezavisnu srpsku državu, sa sedištem u Rasu, kao prestonom gradu velikih župana. Nemanjino dvostruko krštenje, prvo ga je krstio latinski sveštenik u rodnoj Zeti, a zatim pravoslavni episkop u Rasu simbolično svedoči o postojećem crkvenom dualizmu u srpskoj državi. Prihvatanjem raškog episkopa kao "svog episkopa", Nemanja se okreće vizantijskom hrišćanstvu. To okretanje verovatno je motivisano i mogućnošću da uspostavi crkvu sa službom na narodnom slovenskom jeziku i da time ojača samostalnost, jer je Rimska crkva propovedajući na latinskom vršila odnarođivanje i romanizovanje stanovništva u Zeti. Nemanja podiže veći broj crkvi i manastira u kojima se organizuje monaški život i delatnost. Monaštvo Raške okrenuto je vizantijskoj duhovnosti o čemu rečito svedoči i odlazak najmlađeg Nemanjinog sina Rastka na Svetu Goru, pod dejstvom priča svetogorskih monaha.

Zamonašivši se Rastko uzima ime sv. Save, jednog od osnivača palestinskog monaštva. Abdicirajući sa vlasti ostareli Nemanja se pridružuje sinu u monaškom životu na Svetoj Gori, gde osnivaju srpski manastir *Hilandar*. Ovo zajedničko delo sina i oca veliki je simbol okretanja pravoslavlju i imaće dalekosežne posledice po istoriju Srbije i cele Istočne Evrope. Simptomatično je da Nemanja presto ostavlja mlađem, pravoslavnom sinu Stevanu, dok prokatoličkom Vukanu daje na upravu Zetu. U ovim smutnim i opasnim vremenima, kada je u Srbiji besneo građanski rat, a Carigrad bio osvojen od Latina 1204. godine, Stevan je vodio mudru, dvosmernu državnu politiku, oslanjajući se na Vizantiju, a povremeno i na rimskog papu, od koga je 1217. godine dobio kraljevsku titulu. Uprkos tome vizantijsko hrišćanstvo u Raškoj puštalo je jake korene koji su podsticani monaškim delovanjem Save, iz sve jače zajednice srpskih manastira na Svetoj Gori.

"Iz ljubavi prema otadžbini", vraća se Sava u Srbiju 1207. godine, te posreduje u izmirenju Vukana i Stevana i u stvaranju državne sloge Srba pravoslavne i katoličke vere. Arhetipski značaj ima činjenica da je Sava prestao da bude monah, već da je po potrebi bivao i državnik, zasnivajući tradiciju nacionalnih doprinosa kaluđera diplomata. Istovremeno, delujući kao "prosvetitelj otadžbine", "učitelj pobožniosti i nastavnik prave vere" Sava je razvio zamašan misionarski i preporoditeljski rad na reformisanju crkvenog života. Centar duhovnog i crkvenog života Srba premešta se iz Rasa u Nemanjinu zadužbinu, manastir *Studenicu* u koji su prenete Nemanjine mošti, stvarajući kult svetog Simeona, zaštitnika Srbije. Došavši iz Svete Gore sa činom arhimandrita Sava je manastir Studenicu proglasio arhimandrijom, a njenog igumana birali su igumani šest drugih srpskih manastira, čime Sava priprema teren za ostvarivanje srpske samostalne pravoslavne crkve. Vešto koristeći sukobe Istoka i Zapada, Stevan i Sava su od nkejskog patrijarha, kao jedinog legitimnog predstavnika pravoslavne carigradske patrijaršije u egzilu, dobili povelju o odvajanju srpske crkve od ohridske arhiepiskopije u zasebnu autokefalnu arhiepiskopiju sa sedištem u manastiru Žiči. Patrijarh Manojlo je u Nikeji 1219. godine rukopoložio Savu za prvog arhiepiskopa koga će ubuduće samostalno birati episkopi u Srbiji. Samostalnost crkve omogućava Savi da do kraja dovrši crkvene reforme. Te reforme su sprovedene u strogo monaškom duhu, ali sa izrazitim smislom za potrebe društvenog delovanja Crkve.

Sveti Sava je svakako pripadao isihastičkom pokretu u širem smislu. Biograf njegov Teodosije veli da veliku"želju imađaše Sveti da se od svih odvji i da usamljenički živi u mučanju, ali mu zabrani iguman... Potom ga zadrža očev dolazak... Uz to i odlascima k carevima i staranju i sastavljanju manastira (Hilandara)". Jasno je da je Sveti svoju najličniju želju za usavršavajučim podvižništvom u ćutanju žrtvovao prevashodnijim potrebama svoga roda i otačestva. Ipak, kad

god je osećao potrebu da se pročisti i produhovi Sava se povlačio u svoju "ćeliju mučanja u Kareji", "provodeći u ćutanju, pojanjem psalama i molitvama od svega se ka Bogu oslobađaše ... I poduhvati se oskudnog života i surovijeg od ranijega (u mladosti), postom i bdenjem, klanjanjem i noćnim stajanjem još viši bivaše". Međutim, za Savu je karakteristično da mu se kao posledica ovog asketskog podviženja javlja vizija oca, prepodobnog Simeona, koji mu poručuje da se ne žalosti već da se raduje, jer ga je predobri Bog "slavom koju na meni *presvetlu* vidiš " nagradio da "nezamislivih lepota gledanjem naslađujem se". Ova radosna vizija obećanja večnoga života Svetog Savu navodi na aktivno delanje: "Sada ću položiti početak služenja Bogu mojemu...". I uistinu, " moglo se videti da se sve više i više dobrim delima u duši nazidava.... i deleći milostinju... svima se sav nalažaše". Sava se duhovno utvrđuje u srećnoj ravnoteži između konteplativnog-asketskog i aktivnog društvenog života i to svoje veliko lično postignuće prenosi i na organizaciju crkvenog i monaškog života u Hilandaru i u Srbiji.

Prva su Savina dela posvećena isposničkom (isihastiškom) i manastirskom životu: Karejski tipik i Hilandarski tipik. Sveti Sava se zalaže za kinovitski manastirski život smatrajući da samo manastirski sabor može odobriti isposnički život tek retkim pojedincima nakon obuke kandidata za život u monaškoj poslušnosti i disciplini u zajednici, te nakon procene sposobnosti kandidata za strog monaški podvig. Dakle, opštežiteljni život jeste pravilo, dok je usamljenički život izuzetak. Težnja za usamljenošću i pravim pustinjaštvom dalje se koriguje udruživanjem, u zajedničkoj ćeliji, dvojice ili trojice monaha. Jedini po imenu poznati pustinjak, u vreme Nemanjića, jeste sveti Petar Koriški. Ovaj oprez prema opasnostima ekstremnog pustinjačkog života odlikuje i Savino uređenje monaškog života u Srbiji, na koje je, svojim Studeničkim tipikom, preneo isti svetogorski red. Po rečima Domentijana, "Sve postavi na svakom blagozakonju" i "svaki *obraz Svete Gore prenese na svoje otačestvo,* kinovijama, igumanijama, isihistarijama... da ukrasi svoje otačestvo... svetim crkvama polja i doline, da na svakom mestu ime božje proslavi se...". Nakon dobijanja samostalnosti crkve Sv. Sava je sastavio Nomokanon ili Krmčiju, kao osnovni crkvenopravni zbornik i konstitucionalni temelj pravoslavnog crkvenog poretka, a "Činom obnavljenja svete istinite vere pravoslavne" definisao je i utvrdio pravoslavnu ortodoksiju srpske crkve. Nakon posete Jerusalimu, Palestini, Sinaju i Egiptu, na licu mesta upoznajući se sa ishodištima monaškog života, Sava je izvršio nove reforme u Srbiji. Sledeći najbolje tradicije crkvenopravnog zakonodavstva Carigrada, Svete Gore i Palestine, u pogledu ustrojstva, discipline, liturgijske prakse i duhovnosti, Sv. Sava je ustanovio srpsko monaštvo svetogorskog tipa, koje je imalo da se razvija u skladnoj sintezi opštežiteljnih i usamljeničkih vidova jednoga jedinstvenog monaškog podviga.

Monasi su živeli pod zavetom devičanstva, siromaštva i poslušnosti. Život monaha, kao zajednice isključene od dodira sa svetovnim društvom, posvećen je molitvi, pokajanju, bogoslužbenim skupovima, čitanju Svetog Pisma i radu, bilo intelektualnom bilo manuelnom. Posebno je (kaligrafsko) prepisivanje knjiga i ikonoslikarstvo doprinelo razvoju monaške umetnosti. Po Dimitriju Obolenskom, živeli su u manastirima koji su obično bili izdvojeni kao samodovoljne zajednice, izgrađene često slično kliniskim i cistertitskim opatijama srednje Evrope, u pošumljenim dolinama, čiji položaj svedoči o osnivačevom osećaju za prirodne lepote. Ovaj zapadnjački uticaj svedoči da su srpski manastiri počeli da se razvijaju još u vreme kada je Raška bila izložena latinskim uticajima i da je taj model zadržan sve do pred kraj XIV veka. Manastiri su bili sedišta episkopija i za njih je vezan sav duhovni i kulturni religiozni život. Po Obolenskom, nijedna druga oblast istočne Evrope ne može se pohvaliti tako velikim brojem manastira koji su imali ključnu ulogu u životu naroda. Ove kraljevske zadužbine ojačale su zajedništvo crkve i države, koje predstavlja osobeni znak srpske srednjovekovne istorije.

Postavlja se pitanje u kojoj meri su religiozno, umetničko i kulturno, stvaralaštvo bili obeleženi isihastičkim pogledom na svet? Ukoliko se isihazam poistoveti sa potpunim pustinjačkim odbacivanjem sveta i prezirom prema telu jasno je da takav pogled na svet nije sklon bilo kakvoj umetnosti. U svojim krajnostima pustinjačka praksa se dodiruje sa manihejsko-bogumilskim odbacivanjem sveta, kao tvorevine sile mraka. Međutim, Sveti Sava je dobro poznavao borbu svog oca Nemanje protiv bogumilske jeresi. Možda je i to jedan od razloga što se sava divio pravoslasvnim pustinjacima, ali u Nemanjićkoj državi i crkvi za njih nije bilo mesta. Krajnosti bogotražilaštva usamljenog duha strogo su nadzirane i proveravane od pravoslavne

ortodoksije. Sveti Sava je predstavnik pravoslavnih ubeđenja da je lepota transcedentalna osobina. Naime, ikonofilsku estetiku pravoslavlja odlikuje Plotinovo učenje o umetnosti koje je Dionisije Areopagit preneo u hrišćanstvo, da je "*lepota manifestacija duha u materiji*". Sava pamti pouku svog oca da se raduje i dela u ovom svetu da bi zaslužio onaj. Za pravoverne su sve stvari dobre zato što ih je stvorio Bog, pa se svetu treba radovati. Sv. Sava na pravoveran našin shvata *isihazam* kao poziv na *"oboženje" zemaljskog tela.* Prema Domentijanu, Sava je ubeđen da ga je Hristos "zavoleo i obukao se u moje telo". Sv. Sava zove oca da dođe na Svetu Goru, da postane *sličan Hristu*. Verski optimizam izrastao iz pobede nad bogumilskim pesimizmom prožimao je pravoverne i njihovu umetnost i književnost, u staroj Raškoj skoro sto godina, od 1170. do 1270. godine. Visoka crkvena umetnost dala je veličanstvene rezultate u arhitekturi, freskoslikarstvu, kao i dva genijalna pisca, Teodosija i Domentijana. Posebnost srpskog doprinosa vizantijskom slikarstvu i arhitekturi verovatno proizilazi iz ukrštanja vizantijskih i romanskih uticaja u Raškoj XIII veka, povezanih zajedničkopm estetskom koncepcijom koja proizilazi iz srodnih iskustava borbenog antimanihejskog optimizma.

Od osnivanja samostalne srpske arhiepiskopije 1219. godine, pa do proglašenja Srpske patrijaršije 1346. godine, proteklo je 127 godina. Za ovo vreme velikog uspona i snaženja srpske države i crkve Srbija je imala 12 arhiepiskopa. Rodonačelnik Sveti Sava je prvi svetogorac, a po njegovom uzoru još sedmorica srpskih arhiepiskopa bili su vaspitanici manastira Hilandara. Izvesno je da su oni neumorno bdeli nad čistotom pravoslavlja, te da su uzorito negovali monašku duhovnost i kulturu karakterističnu za Svetu Goru. Monaštvo koje je davalo srpskoj crkvi visoki kler predstavljalo je duhovnu elitu i po poreklu je iz aristokratskih porodica, a povremeno i iz vladajuće dinastije. Ono se odlikovalo osećajem za meru i ravcnotežu duhovnog i svetovnog, pa je lične sklonosti za asketskim podvigom stavljalo u službu potrebama "otačestva koje je stvoreno po liku Gospodnjem" (Domentijan). Niže monaštvo, posebno ono po isihastrijama oko Hilandara, moglo je slobodnije da se prepusti mističkom bogotražilaštvu karakterističnom za monahe Svete Gore. Tačno je da isihazam, kao postupak sazercenja nestvorene svetlosti Božje, nije bio masovna pojava među monasima u Srbiji. Međutim, osnovno duhovno raspoloženje i usmerenje koje je davalo ton pravoslavlju sigurno je bilo *isihastičko u širem smislu.* Uostalom, već je Sveti Sava učio od Božjih ljudi koji "od svega se oslobodiše radi Boga... nego je sva njihova briga - molitve i suze, i da umom vazda prianjaju Bogu... a Hrista u duši izobražena gledajući". Sv. Sava je bio svestan značaja nestvorene svetlosti, o čemu svedoči Teodosije govoreći o njegovom odlasku na svetu goru Tavor, gde je u suzama celivao mesta "gde Hristos preobrazivši se pokaza učenicima svojim božanstva svojega slavu, malu zraku - koliko mogahu podneti". Sigurno je da je intelektualac Domentijanovog ranga bio upoznat sa mističkim učenjima o svetlosti Simeona Novog Bogoslova. A mistiku svetlosti poznavao je i jedan od najznačajnijih srpskih arhiepiskopa - Danilo II koji se, idući tragom Svetog Save, podvizavao u Kareji, u ćutanju živeći i mučeći "telo svoje u gladi i žeđi, i dok ne bi *svetlost* zasijala...". Možemo zaključiti da je u Srbiji prevladala pravoslavna monaška duhovnost u čiju odbranu je Srpska pravoslavna crkva , skromno ali odlučno, povremeno morala da ustaje, protiveći se uniji sa Rimom, koju su vizantijski i srpski vladaoci, iz političkih razloga, povremeno pokušavali da nametnu.

4.

Četvrti stadijunm je stadijum zasićenja, i karakteriše ga popunjenost prostora i prostornih procesa širenja. Za ovu fazu je karakteristično da je Srpska pravoslavna crkva maksimalno proširila svoje granice i osnivanjem Pećke patrijaršije dospela skoro do samog Carigrada, obuhvatajući pri tome i Svetu Goru. Istovremeno Srbijom se širi *isihazam u užem smislu*, koji vremenom stvara novu generaciju monaha i sebi odgovarajuću umetnost i kulturu.

Sa širenjem srpske države širila se i srpska crkva. Kada je Dušan postao najmoćniji vladalac na Balkanu, što je priznato od cara Bugara, ali naravno ne i od Grka, poželeo je da se kruniše za cara. Zato je prethodno morao da stvori Srpsku patrijaršiju, da bi krunu primio iz ruku patrijarha. To je i učinio na Državnom saboru u Skoplju 1346. godine, u skladu s kanonskim kodeksom

pravoslavne crkve po kome pitanje o tituli poglavara svake autokefalne crkve spada u kompetenciju njenog sabora. Tek nekoliko godina kasnije Grci reaguju, iz prevashodno političkih razloga, i bacaju anatemu na Srpsku pravoslavnu crkvu i narod. Nakon Dušanove smrti, ova anatema izaziva smutnju i nelagodnost u srpskom monaštvu, a posebno na Svetoj Gori. Srpska monaška zajednica na Svetoj Gori izuzetno je ojačala zahvaljujući obilatoj pomoći cara Dušana, koji se tamo sklonio izbegavši pred crnom kugom. Međutim, građanski rat i strašni haos bezvlašća koji su nastupili, naveli su određene monaške krugove na pomisao da su grdne nevolje Božja kazna za nezakonito proglašenje Patrijaršije. Svetogorski srpski monasi, iako su povremeno bivali u sukobu sa Grcima iz svetovnih razloga, kao duhovni učenici vizantijskih isihastičkih učitelja, žarko su želeli da do izmirenja dođe što pre. Pred zastrašujućom blizinom turske opasnosti, despot Uglješa piše pokajno pismo u progrčkom duhu te postiže skidanje anateme za svoje teritorije. Nakon strašne srpske pogibije na Marici 1371. godine, apokaliptično uvećanje pretnje od Turaka i Vizantiju i Srbiju upućuje na ubrzanje izmirenja. Sa celokupne srpske crkve i naroda anatema je skinuta tek 1375. godine i Srbima je priznato pravo na samovlasnu patrijaršiju. Knez Lazar, koji je izmirio zavađene crkve , u Svetoj Gori je bio omiljeniji nego li drugi pretendenti na presto. Simptomatično je da je u tom izmirenju glavnu posredničku ulogu odigrao čuveni starac Isaija, što svedoči o ugledu i uticaju koje su imali ondašnji svetogorski srpski isihasti. U duhovnom i kulturnom pogledu nastupila je epoha isihazma u njegovom užem i pravom smislu.

Isihazam XIV. veka predstavlja duhovnu monašku obnovu, zasnovanu na mističkoj svetootačkoj tradiciji Egipta, Kapadokije, Sinaja, Palestine, Carigrada i Svete Gore. Hristocentrična mistika Isusove molitve, ponovo uvedena na Atos delovanjem Grigorija Sinajskog, postala je svojina cele Pravoslavne crkve, a u delima Grigorija Palame našla je svoje bogoslovsko pravoslavno opravdanje. Srpski monasi bili su učenici i starijeg Sinaite i mlađeg Palame. Iako je možda između Palame i Sinaita bilo izvesne lične surevnjivosti, ona je kasnije prevaziđena u jedinstvenom isihastičkom pokretu. Prvobitna razlika ogledala se u tome što su sinaiti bili apsolutno kosmopolitski orjentisani, dok su palministi bili vizantijski univerzalisti s naglašeno grčkom nacinalističkom orjentacijom. Takođe, bogoslov Palama je bio prihvatljiviji za obrazovano više monaštvo, dok je je praksi naklonjeniji Sinait bio prihvatljiviji za monahe potekle iz naroda. Monasi koji su u početku delovali u Srbiji bili su učenici Grigorija Sinajskog, dok su na Svetoj Gori delovali više progrčki nastrojeni Palamini sledbenici. Srpski monasi, pa i sam car Dušan bili su u bliskim, ali povremeno i napetim, ličnim odnosima sa Palamom, a neki od njih otkupili su ga iz turskog ropstva.

Za razvoj srpskog monaštva od presudnog je značaja stvaranje isihastičkog sinaitskog centra u Paroriji, oko 1325. godine, pod zaštitom bugarskog cara, odakle se isihazam širi u slovenske zemlje. U Paroriji je do smrti 1346. godine delovao Grigorije Sinajski okupljajući oko sebe predane sledbenike. Zapravo, po Jovanu Majendorfu, budući stvaraoci slovenske isihastičke duhovnosti i intelektualne renesanse su bili posredno ili neposredno, učenici ovog Sinaite. Sedemdesetih godina XIV veka i kasnije, u Moravskoj Srbiji se stvara čitavo jedno novo monaško središte, na padinama Kučaja i Homoljskih planina, sa jakom kolonijom od četrnaest tzv. "Sinaita" kaluđera - isihasta srpskog, grčkog ili bugarskog porekla. Među njima se posebno ističu Romil, koji 1375. godine dolazi u Ravanicu, a njegov kult dalje širi Grigorije Sinait - Mlađi, koji sa grupom monaha odlazi u manastir Gornjak 1379. godine. U ovim Lazarevim manastirima se još uvek strogo vodilo računa da se održava opštežiće. Međutim, upravo pod Grigorijevim uticajem počeo se jače širiti otšelnički način života i pojavljuje se pokret pustinjaka, među kojima je najpoznatiji pustinjak Zosim. Povezani sa pustinjacima Sinaitima osnivaju se manastiri koji čuvaju njihovu tradiciju, i nižu se na teritoriji istočne Srbije u vidu lepeze, jedan iznad drugog, od Aleksinca do Dunava. Samo u planinama oko Stalaća nalazilo se 25 crkava i crkvišta koji su pripadali kaluđerima - imigrantima, pobeglim ispred turske najezde. Na taj način, Srbija je ne samo hristijanizovana u dubinu već je postala jedan od centara velikog međunarodnog isihastičkog pokreta koji je objedinjavao sve pravoslavne narode i bio rasadnik kulture. Očito je da je knez Lazar, nakon crkvenog izmirenja, širom otvorio vrata množini monaha, pisara, majstora i umetnika koji su sa Svete Gore donosili isihastički duhovni i kulturni uticaj. Čin institucionalizacije isihastičkog pokreta ogleda se u postavljanju isihaste Jefrema, inače poreklom

Bugarina, za prvog srpskog kanonskog patrijarha 1379. godine. Isihazmu je na taj način organizaciono otvoren put da prožme celokupno stvaralaštvo, od književnosti do arhitekture i slikarstva.

U opštoj atmosferi nesigurnosti Srbija je dobila svoje poslednje velike srednjovekovne pisce i prepisivače. Od brojnih prevodilaca najznačajniji je već spomenuti kaluđer - diplomata starac Isajia. On je preveo dela Dionisija Aeropagita, na kojima počiva bezmalo sva vizantijska teologija posle VI. veka. Hristijanizovane neoplatonske ideje o "kruženju" božanske ljubavi, kojim se božanstvo preko stvorenog sveta vraća samome sebi, stvorile su idejnu podlogu za poslednji proplamsjaj lepog čoveka i lepog sveta u spiritualizovanoj umetnosti na izdisaju. Prevodioci bogoslužbenih i bogoslovskih knjiga bili su isključivo monasi. Prevedena su neka od najznačajnijih mističkih dela crkvenih otaca kao i dela svih značajnih savremenih isihasta, pre svega Grigorija Sinajskog i Palame. Stvara se dalekouticajna martirološka književnost vezana za kult kneza Lazara, u kojoj se ističe heroizam mučeništva kao svedočenje vere u Hristovo vaskrsenje, trijumf žrtve i opredeljenja za večni život, za duhovno i nebesko carstvo. Monaško-isihastiške ideje naročito su vidljive u književnom delu Grigorija Camblaka, onovremenog najoriginalnijeg balkanskog pisca. On uspeva da otkrije unutrašnja zbivanja, osećanja, sukobe i protivurečnosti lica o kojima piše, unoseći personalistički akcenat u "vizantijski humanizam". Konstantin Filozof na najbolji način sintetizuje sve nove težnje u kulturi srpskog naroda, povezujući renesansu pismenosti sa reformom pravopisa. Još čudesniji procvat nego li u književnosti odigrao se u poslednjoj monumentalnoj umetnosti SrBije, u arhitekturi i slikarstvu "moravske škle". Pod zaista tragičnim okolnostima u kojima je došlo do sedamdesetogodišnjeg preporoda (1389-1459. god.) države Lazarevića i Brankovića niču utvrđeni manastiri, na čijim se fasadama rascvetava dekorativni stil protomajstora Rada Borovića, sa elementima narodne fantastike. U unutrašnjim prostorima iste arhitekture, na freskama Ravanice, Kalenića i Resave razvija se produhovljeno slikarstvo, čiji je lirski sentimentalni stil vezan za ideale i način života visokog plemstva koje se i samo bavi književnošću. Majstori, slikari i zidari, po prvi put potpisuju svoja imena, šireći čudnu plimu individualnih umetničkioh shvatanja, verovatno kao stvaralačku paralelu individualnih isihastičkih spiritualnih podviga. Iako su svi predosećali skori dolazak kraja umetnička dela pokazuju koliko se teško gubila nada. Svetlost i lepota isihastički inspirisane umetnosti suprotstavljala se mraku i ružnoći stvarnosti. Po rečima Svetozara Radojčića, "potreba za umetnošću bila je jača i od straha turskog".

Iza sveg ovog očaravajućeg intenzivnog vitalizma u pozadini se stalno osećaju tragični nagoveštaji. Izginuće cveta moravskih vitezova, u bici na Kosovu 1389. godine, iscrplo je najdublje srpske državotvorne snage i konačni slom bio je samo pitanje vremena. Jedan onovremeni zapis beleži: "O kolika tuga beše u zemlji u doba kneza Lazara... na zemlji tuga narodima i seča hrišćana kakve nije bilo nikada". Preovladava uverenje da "dopuštenjem Božjim predani besmo radi naših greha u ruke bezakonih i mrskih neprijatelja". Kao što su se i nakon Maričke bitke, po rečima starca Isaije, Izmaelićani razleteli po celoj srpskoj zemlj, sejući na sve strane smrt: "Osta zemlja od svih dobara pusta... svi se ispuniše strahom izmailićanskim... I zaista tada živi zavideše mrtvima". Prirodno je da državnu i narodnu propast prati jačanje mističkih iščekivanja i vere koja se sve više udaljavala od optimističkog racionalizma Zapada. Ipak, i pored pesimističkih i apokaliptičkih tonova u isihastičkim raspoloženjima krajem XIV. veka i prvom polovinom XV veka, u isihazmu ne treba gledati isključivo pojavu "bekstva od sveta". Isihazam pre predstavlja pojavu unutrašnjeg sabiranja duhovne snage, kao suprotstavljanje procesu osipanja i propadanja spoljašnje snage. U tom smislu, preovladavanje okrenutosti" carstvu nebeskom" bio je jedini raspoloživi lek, u interesu samoodržanja života i duhovne pripreme za budući bolji život. U vreme kada se državno i narodno telo raspadalo isihastiški asketa je pristupao podvigu transcendiranja svog tela, pridružujući ga životu u Svetom Duhu, kao primer celoj zajednici vernika, zasnivajući i revitalizujući izvor hrišćanske nade.